XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti Islahat Düşüncesi Bağlamında Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nasîhatu's-Selâtîn* İsimli Eseri*

Kasım ERTAŞ**

Özet

Tarihimizde padişahlara ve devlet ileri gelenlerine yol göstermek maksadıyla yazılan çok sayıda eser vardır. Bu konuda eser kaleme alanlardan birisi de XVI. yüzyılın önde gelen tarihçi ve devlet adamlarından Gelibolulu Mustafa Âlî'dir. Ancak Mustafa Âlî'nin kaleme aldığı *Nasîhatu's-Selâtîn/ Nushatü's-Selâtîn,* daha önce devlet büyüklerine yol gösterici mahiyette yazılan bu tarz örneklerin çok ötesinde bir öneme sahiptir. Âlî'den önce bu konuda eser yazan müellifler, genel olarak örneklerini geçmiş dönemlerden seçerken, Âlî örneklerini kendi zamanından seçmiştir. Mustafa Âlî, problemlerin üzerine cesurca giderek onların çözümü konusundaki fikirlerini korkusuz bir şekilde ve keskin bir dille ifade etmiştir. Müellifin bu eseri, siyasal reform edebiyatında "nasîhatnâme" denilen yeni bir türün öncü çalışması olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Mustafa Âlî, Nasîhatu's-Selâtîn, Nasihatnâme, Islahat

The Work of Gelibolulu Mustafa Âlî Titled Nasîhatu's-Selâtîn in the Context of the Reform Thought of the Ottoman State in 16th Century

Abstract

There are numerous works written in order to guide the sultans (padishahs) and state notables in our history. One of those writing out a work on this issue is Gelibolulu Mustafa Âlî, one of the prominent historians and statesmen of 16th century. However, *Nasîhatu's-Selâtîn/ Nushatü's-Selâtîn,* written by Mustafa Âlî, is far more important than this kind of examples written before to guide the statesmen. While the writers who wrote works on this issue before Âlî generally selected their examples from the previous periods, Âlî selected his examples from his period. Mustafa Âlî addressed the problems bravely and expressed his ideas fearlessly and in a sharp language. The work of the writer is evaluated as a pioneer of a new genre called Nasîhatnâme (Advice book) in political reform literature.

Keywords: Ottoman , Mustafa Âlî, Nasîhatu's-Selâtîn, Advice Book, Reform

---

* Makale,"Gelibolulu Mustafa Âli'nin Nasîhatu's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni" isimli yüksek lisans tez çalışmamızdan derlenmiştir.

** Araş. Gör., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı

Giriş

Türk-İslâm medeniyetinin zirveye çıktığı dönemlerden biri olarak kabul edilen milâdî XVI. asırdaki Osmanlı Devleti'nin İslâmî kültür hayatı, hâlâ yeterince incelenememiştir. Osmanlı devrinden bize miras kalan tarihî metinler çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu muhtevanın iyi bilinmesi için o dönemde yetişen tarihçi, yazar ve âlimlerin tanınması, onların meydana getirdikleri eserlerin iyi incelenmesi gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıl ortalarından itibaren hissedilmeye başlayıp XVII. yüzyılda artık iyice gün ışığına çıkmış olan teşkilâttaki bozulma,yönetimdeki düzensizlik ve kargaşa, birçok siyasetnâme/nasîhatnâmenin yazılmasına sebep olmuştur.[1] Bu eserler, bozuklukları ıslah gayesi ve kötüye gidişe engel olma endişesi ile kaleme alınmıştır. Bir iki istisnası[2] olmakla beraber, bozuklukların ana sebebinin "kanûn-ı kadîm"e riayetsizlik olduğu kabul edilen bu telifatta, çözüm olmak üzere, "kanûn-ı kadîm", yanlış anlama ve uygulamalara mani olacak şekilde mümkün olduğunca açık bir şekilde tesbit edilmeye çalışılarak buna uyulması gerektiği vurgulanmıştır.[3]

XVI. asırda yazılan bu tarz eserlerin başında Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nasîhatu's-Selâtîn isimli eseri gelmektedir. Ayrıca bu dönemde-

1 Bu eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.I, sayı 2, İstanbul 2003, s.299-338.

2 Misâl olarak bkz.Yaşar Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar: *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn Ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*, Ankara 1981.

3 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Öz, "Gelenekçi Islahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti", *Türk Yurdu*-Türk Düşünce Hayatı Özel Sayısı-, İstanbul, 1991, sy. 44,s. 49-52.

ki bu tarz eserlere örnek olarak Lütfi Paşa'nın *Âsafnâme*'si de zikredilebilir. XVII. yüzyıla gelindiğinde çok sayıda Osmanlı yazarının, imparatorluğun Kanunî dönemindeki görkemine yeniden kavuşturulması için değişik önerilerin geliştirildiği çeşitli eserler yazmaya yöneldikleri görülmektedir.[4] Bunlar Nasîhatu'l-Mülûk, Nasîhatu's-Selâtîn, Nesâyihü'l-Mülûk ve Mir'âtü'l-Mülûk gibi türlü isimler taşımaktadır. Bu eserler, hükümdarların devleti nasıl idare edecekleri, iş başına getirecekleri kişileri nasıl seçecekleri ve bu kişilerin halka karşı tavırlarının ne olduğu gibi mevzularda onlara rehberlik edecek mahiyettedir. Osmanlı Devleti'nde bilhassa gerileme devirlerinde, bu gerilemeyi durdurmak, devletin bozulan maliyesini ve ordusunu düzeltmek için verilmiş raporlar da bu soydan eserler arasındadır. Kâtib Çelebi'nin *Düstûrü'l-'Amel*'i ile *Koçi Bey Risalesi* bu tarz eserler arasında ilk akla gelenlerdir.[5]

Mustafa Âlî, hem kişiliği, hem de yapıtıyla birçok bakımdan seleflerinin çalışmalarını birleştirmiş ve geliştirmiştir. Çok daha alt kademeden bile olsa, Lütfı Paşa gibi o da bir devlet memuruydu ve *Nushat*'ta birinci türden nasîhat edebiyatının birçok öğesine yer vermiştir. Öte yandan tıpkı Kınalızade gibi ilmiye kökenli olduğu için hem İslâm şeriatının, hem de Osmanlı kanununun barındırdığı adalet, ahlak ve hukuk ilkelerini sürekli gözetmesinde, medrese kökeninin ve yakından tanıdığı ahlak edebiyatının etkileri vardır. Mustafa Âlî, ne hukuksal anlatım biçimini benimsemiş bir kadı, ne de yönetsel işleyişin en üst düzeyleriyle ilgili bir vezirdi. O, bir bürokrat ve aydın olarak yönetim aygıtının günlük işleyişiyle uğraşmaktaydı. Müellif, yazdığı nasîhatnâmeye gözlem ve deneyimlerinden kaynaklanan çok geniş bir ayrıntılar bütünü ve seleflerinin yapıtlarında görülmeyen bir özgüllük ve uygulanabilirlik düzeyi getirmiştir.[6]

Gelibolulu Mustafa Âlî yukarıda bahsettiğimiz gibi eserinde, XVI. yüzyılda Osmanlı devlet teşkilatında meydana gelen bozulmalar ve kanun ihlalleri gibi meseleleri zikrettikten sonra çözüm olarak da "kanun-

4 Cornell H. Fleischer , *Tarihçi Mustafa Âlî: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı* , (Çev.Ayla Ortaç), İstanbul 1996, s. 104.

5 Orhan Şaik Gökyay, "Nasihatu's-Selâtîn" *Tarih ve Toplum*, sayı 20, İstanbul 1985, s. 62.

6 Fleischer , s. 103.

ı kadim"e riayet edilmesi gerektiğini ifade edip geçmişteki uygulamaları detaylı bir şekilde yazmaktadır.

Biz bu çalışmamızda, Mustafa Âlî'nin padişahlara yol göstermek maksadıyla[7] kaleme aldığı *Nasîhatu's-Selâtîn* isimli eserini incelemeye çalışacağız. Ancak bu konuya geçmeden önce müellifi daha iyi anlayabilmek ve onun çalışmasını iyi değerlendirebilmek için Âlî'nin hayatı ve ilmî şahsiyetinden kısaca bahsetmekte fayda mülahaza ediyoruz.

A-Gelibolulu Mustafa Âlî

XVI. yüzyılın önde gelen ilim adamlarından Gelibolulu Mustafa Âlî, 2 Muharrem 948 / 25 Nisan 1541 tarihinde Gelibolu'da doğmuştur.[8] Küçük yaşta tahsil hayatına başlayan Mustafa Âlî, yirmili yaşlarda medreseden mezun olmuştur. Devrinin yüksek tahsil müesseseleri olan medreseleri bitirenler, temel İslâmî ilimleri öğreniyorlardı. Bu öğrenim, iyi bir Arapça ve Farsça bilgisini de kapsıyordu. Şüphesiz, Mustafa Âlî de bu niteliklere sahip olarak medreseyi bitirdikten sonra te'lîf hayatına şiirler, hâşiyeler ve şerhler yazarak başlamıştır. Genç yaşta yazma alışkanlığı kazanan Mustafa Âlî, daha çok tarih ve sosyal hayata dair çalışmalara yönelmiştir.[9]

Şüphesiz bu alanlar içinde de Âlî'nin adını günümüze taşıyan mühim eserleri tarihe dair olanlardır. Bilindiği gibi Osmanlı tarihçiliği, devletin görevlendirdiği resmî vakanüvisler ve tarihe meraklı kişiler olmak üzere iki koldan yürümüştür. Âlî, ikinci gruba dâhil edilecek bir tarihçidir. Biraz da bu yüzden o, daha tarafsız ve daha objektif bir tarihçi olarak olayları değerlendirmiş; mesela, Timur vakasına bütün Osmanlı tarihçilerinden farklı ve düşmanlıktan uzak bir tavır içinde yaklaşmıştır.[10] Mizacı icabı sosyal tenkide meyilli biri olan Mustafa Âlî, bu tarafını ortaya koyan eserler de kaleme almıştır. Bütün bu çok yönlülük, onun

7 Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî*, Ankara 1988, s.17.

8 Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, c.2, s.593; Bekir Kütükoğlu, "Âlî Mustafa Efendi (hayâtı)", *DİA*, İstanbul 1989, c.II, s.414.

9 Nihal Atsız, *Âlî Bibliyografyası*, İstanbul 1968,s.6; Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî*, Ankara 1988, s.8.

10 Atsız, s.8-9.

iyi yetişmiş biri olduğunu açıkça gösterir. Lâkin bütün bunların ötesinde önemli olan bir şey daha var ki o da, onun ilmî kudretinin devrinin âlimleri tarafından da kabul edilmiş olmasıdır. İbnülemin Mahmud Kemal'in *Menâkıb-ı Hünerverân*'a yazdığı mukaddimede yer alan bir vesikada, Âlî'nin şiir ve nesir alanında ünlü biri olduğu belirtilmekte ve ilmî ciheti methedilmektedir. Vesikanın altında da devrin şeyhülislâmı ile kazaskerlerin imzaları yer almaktadır.[11]

Kanunî Sultan Süleyman (saltanatı: h.926-974/1520/1566), II. Selim (saltanatı: h.974-982/ m.1566-1574), III.Murad (saltanatı: h.982-1003/ m.1574-1595) ve III.Mehmed (saltanatı: h.1003-1012/ m.1595-1603) gibi dört padişaha hizmet eden Mustafa Âlî,[12] divân katipliği, tımar defterdarlığı, yeniçeri katipliği, defter eminliği ve sancak beyliği gibi görevlerde bulunmuş bir Osmanlı bürokratı, aynı zamanda Arapça ve Farsçadan çeviriler yapan bir aydın, şair ve XVI. yüzyıl Osmanlı düşünce dünyasının en parlak tarihçilerinden birisidir.[13] Mustafa Âlî, iktisadî, içtimaî ve siyasî değişim meselelerini ve kurumsal kargaşayı açık ve kapsamlı bir biçimde irdeleyen ilk Osmanlı siyasal yorumcusudur.[14]

Gelibolulu Mustafa Âlî, tarih, edebiyat, ahlâk ve tasavvuf sahasında çok sayıda eser vermiş, mühim bir bürokrat ve tarihçidir. Elli dokuz yıllık hayatı boyunca Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde defterdarlık ve divân katipliği gibi vazifelerde bulunmuştur.[15] Memuriyet hayatı boyunca istediği vazifeyi[16] elde edemeyen Mustafa Âlî, kendini eser telif etmeye adamıştır.

Mustafa Âlî'nin eserleri arasında mühim bir yere sahip olan *Nasîhatu's-Selâtîn / Nushatü's-Selâtîn*'i müellif, Osmanlı Devleti'nde gördüğü veya duyduğu kanun ihlalleri neticesinde zuhur eden aksaklıklar üzerine kaleme almıştır. Müellifin bu eserini siyasal reform edebiyatında

11 İbnülemin Mahmud Kemâl (neşr.), *Menâkıb-ı Hünerverân*, İstanbul 1926, s.117-118.

12 M. Câvid Baysun, "Müverrih Âlî'nin Mevâ'idü'n-Nefâ'is fi Kavâ'idi'l-Mecâlis'i Hakkında", *Tarih Dergisi*, sayı 1-2, İstanbul 1950, s.389-400.

13 Fleischer, s. 2; K.Süsheim, "Âlî", *İA*, İstanbul 1993, c. I, s.304.

14 Fleischer, s. 104.

15 Atsız ,s.5-6.

16 Mustafa Âlî'nin vazife talepleri ve bu konuda karşılaştığı problemler için bkz.Kasım Ertaş, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nasîhatu's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2008, s. 7-9.

nasîhatnâme denen yeni bir türün öncü çalışması olarak kabul etmek yerinde olur.[17] Bu eser müellifin hayatı ve eserleri hakkında ilk kaynak olma bakımından da oldukça önemli bir yere sahiptir. Müellif, eserinin dördüncü bölümünü kendi biyografisine ayırmış, burada bölümde hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi vermiştir.

B-Nasîhatu's-Selâtîn

1- Eserin Adı

Nasîhat, kelime olarak Arapçada doğru yola, iyiye, güzele sevk etmek için yapılan konuşma, akıl gösterme ve yol gösterme gibi mânaları ifade eder. *Nasîhatu's-Selâtîn*, sultanlara nasîhat mânasında olup padişahlara yol gösterici ve onlara devlet idaresinde yardımcı olacak nasîhatler ihtiva eden ahlâk ve siyaset kitabıdır. Müellif, bu eserini h.989/m.1581 yılında Halep Tımar Defterdarlığı vazifesinde bulunduğu sırada kaleme almıştır. Mustafa Âlî eserini *"bu risâleye nâm-i güzîn Nushatü's-Selâtîn ta'yîn olunub"*[18] diyerek eserini *Nushatü's-Selâtîn* olarak isimlendirmiş, ancak eser *Nasîhatu's-Selâtîn* olarak meşhur olmuştur.

2- Eserin Nüshaları

Eserin İstanbul Kütüphanelerinde birçok nüshası mevcuttur.

- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan bölümünde 406 numarada kayıtlı, 182 varak olan nüsha.

- Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Câmi bölümünde 1014 numarada kayıtlı, 188 varak olan nüsha.

- Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih bölümünde 3522 numarada kayıtlı, 206 varak olan nüsha.

- Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4347 numarada kayıtlı, 134 varak olan nüsha.

17 Fleischer, s. 104.

18 Gelibolulu Mustafa Âli, *Nasîhatu's-Selâtîn*,Süleymaniye Kütüphanesi , Hüsrev Paşa, 311, v.21a. (Bundan sonra atıflarda eserin bu nüshası kullanılacaktır.)

- Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4348 numarada kayıtlı, 163 varak olan nüsha.

- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi,Türkçe Yazmalar bölümünde 4098 numarada kayıtlı *"Nasîhatül'l-Mülûk"* adlı nüsha da *Nasîhatu's-Selâtîn'*dir.[19]

- Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa bölümü 311 numarada kayıtlı, 162 varak olan nüsha. Müellif nüshası olarak bilinen bu nüsha nesih hatla yazılmış olup her sayfa 17 satırdan oluşmaktadır.

- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine bölümünde 1601 numarada kayıtlı, 107 varak olan *"Teşrîfâtnâme"* adlı nüsha da *Nasîhatu's-Selâtîn'*dir. Bu nüsha, çok güzel nesih hatla yazılmış olup her sayfa 17 satırdan oluşmaktadır. Bu nüshanın baş tarafı eksiktir. Eserin bu nüshası müstensih tarafından sehven *"Teşrîfâtnâme"* olarak isimlendirilmiş olup yazma eserler kataloglarına da bu isimle geçmiştir.[20] Bu nüshanın *"Teşrîfâtnâme"* olarak kaydedilmiş olması bazı araştırmacıların, "Mustafa Âlî'nin yeni bir eseri olabileceği" düşüncesine kapılmasına sebep olmuştur.[21]

Batılı ilim adamı Prof. Dr. Andreas Tietze, eserin Hüsrev Paşa nüshası ile Revan nüshasını karşılaştırarak tenkidli metnini İngilizce tercümesi ile birlikte neşretmiştir.[22] Eserin Hüsrev Paşa nüshası ile Hazîne nüshasının karşılaştırılmalı metni tarafımızdan da,"Gelibolulu Mus-

19 Mehmet Şeker, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Mevâ'idü'n-Nefâ'is fi-Kavâ'idi'l-Mecâlis Adlı Eserin Tahlili*, Ankara 1997, s.48.

20 Misâl olarak bkz.Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Kataloğu*, İstanbul 1961, c.I,s.234-235.

21 Eserin Hazine nüshasını gören Mehmet Şeker, ilk başta böyle bir düşünceye kapıldığını ancak eseri incelediğinde yazmanın *Nasihatu's-Selâtîn*'in eksik bir nüshası olduğunu fark ettiğini ifade etmektedir. Bkz. Şeker, s.48, 250 numaralı dipnot. Gerek sayın Şeker'in yıllar önce (1997) bu yazmanın *Nasîhatu's-Selâtîn*'in eksik bir nüshası olduğunu ifade etmesine ve gerekse bizim yüksek lisans tez çalışmamızda bu yazmayı kullanmamıza rağmen maalesef ciddi bir araştırma yapılmadan bu nüsha *Teşrifâtnâme* adı ile doktora tezi olarak çalışılmıştır. Üstelik yitik bir hazinenin kendileri tarafından gün yüzüne çıkarıldığı şu iddia ile :*"Teşrifatname, kaynaklarda, araştırmacıların çoğu tarafından adı dahi anılmayan, bazılarınca da yazarın 'ele geçirilememiş' eserleri listesine kaydedilmiş kayıp bir hazinedir. Bu kıymet, tarafımızdan gün ışığına kavuşturulmuştur ki gerek içerdiği bilgiler, gerek kıssadan hisse babında sunduğu öğütler, gerekse dil özellikleri bakımından diğer ilim sahiplerini aydınlatması temenni edilir."* Bkz. Esra Keskinkılınç Akdaş, *Gelibolulu Mustafa Ali, Teşrifatname*, (Danışman: Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali), (Yayınlanmamış Doktora Tezi) , Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2009.

22 Andreas Tietze, *Mustafa Âlî's Counsel for Sultâns of 1581*, I-II, Wien 1979-1982.

tafa Âlî'nin Nasîhatu's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni" isimli yüksek lisans tez çalışması olarak hazırlanmıştır.

Biz bu çalışmamızda,eserin müellif nüshası olan Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa bölümü, 311 numaralı nüshayı esas aldık.

3- Eserin Muhtevası

Gelibolulu, *Nasîhatu's-Selâtîn*'i Türkçe kaleme almıştır. Âlî, eserini Arapça ve Farsça ağdalı terkiblerle süslemeye çalışmıştır. Bu durum, eserin anlaşılmasını oldukça zorlaştırmıştır. Müellif, iddialarını desteklemek için âyet ve hadislere başvurmuş, ayrıca çok sayıda Türkçe ve Farsça şiire de yer vermiştir.

Gelibolulu, *Nasîhatu's-Selâtîn*'de, tımar sisteminin çözülmesi, toplumdaki israf, ilim adamlarının rüşvet ile makam elde etmeleri, ilmî makamlara liyakat sahîbi olmayan zevatın atanması, devlet sistemindeki haksız uygulamalar gibi meseleleri ele almış, geçmişteki uygulamalar ile kendi çağındaki uygulamaları karşılaştırarak problemlerin boyutunu izah ederek bu meselelerin çözümüne yönelik çok değerli tavsiyelerde bulunmuştur.

Eser, bir mukaddime, dört bâb ve bir hâtimeden meydana gelmiştir. Hâtimeden sonra "Tezyîl ve Teznîb" başlıklı iki ilave bölüm daha vardır.

Mukaddime: Müellif mukaddimede, padişahlar ile diğer devlet adamlarının halkla olan münasebetlerinde dikkat etmesi gereken hususları zikretmektedir. Mustafa Âlî, Padişahın çevresinde sürekli âlim ve fâzıl kişilerin bulunması gerektiğini, ayrıca *"cümle-i ehl-i beyâna vâcibdür ki pâdişâhlarına pend u nash ile mededkâr olalar ve du'âlarında hulûs-i bâl ile tahsîs biz-zikr eyleyeler ve devâhî vu şedâyidden âlâm-i mütezâyide giriftâr gördüklerinde kavlen u fi'len ve mâlen u me'âlen mu'âvenet ihtiyâr ideler ya'nî havf u haşyeti koyub âb-i hayât ise de serçeşme-i hayâtlarından el yuyub sırran ve 'alâniyeten nash u pende cür'et ve devâm-i devleti du'âsına muvâzebet ve 'ıyâzen billâhi bir vâkı'a-i hâileye uğradukda mu'âvenet semtini tutalar."* (*Nasîhatu's-Selâtîn*, v.7a-7b) diyerek, bu kişilerin padişahın

görür gözü, yürür ayağı ve tutan eli mesabesinde daima ona yardımcı olmaları gerektiğini belirtmektedir.

Gelibolulu Âlî, iyi vezirlerin bir memleketi nasıl yükselttiklerini ve bilgisiz, kötü vezirlerin de memleketi nasıl harap ettiklerini misâllerle izah ettikten sonra, vezirlerin yolsuzluklarını şu cümlelerle ifade etmektedir: *"Vallâhi'l-'âzîm ve bi-hurmeti'r-resûlihi'l-kerîm bu bî-riyâ kulları -ki dört yıl 'ale't-tevâlî sefer seferledüm ve melikü'l-ümerâ ve mîrlivâ ile ülfet üzre oldum- aslâ sıdk-i niyet ve hulûs-i tavîyet ile hidmet-i pâdişâhîde dâmen dermiyân kimse görmedüm ve birbirlerine ğaraz u 'adâvetden ğayrı sözlerini işitmedüm. Kimisi 'unfüvân-i şebâb muktezasınca muzahrefât-i dünyevîye ile iğtirâra müsâra'at ve kimisi haslet-i şeybîyesi mûcibince kemâl-i hırs u tama' ile iktisâb-i mâl u menâle muvâzebetde ve ba'zı beglerbegiler hod dirlikler ile tîmârlar satub ticâretde ve ba'zısı tahrîk-i fitne vu fesâd ile leşkeri birbirine düşürmege cüll-i himmetde sarf-i makdur idüb bunca ihrâcât-i sultâniyeye acımazlar. Şâh-i güm-râhun iki aylık yol memâlikinden iki menzil içerü girüb dolaşmağı ğanîmet bilürler"*(*Nasîhatu's-Selâtîn,* v.19b)

Müellif, böyle bir eser kaleme alma sebebini şu şekilde ifade ediyor: *"İmdî ma'lûm oldi ki bu devrün hayr u şer havâdisi ve e'âlî ayakda kalub edânî tefevvuk itdügi bid'atlerün mebâhisi bi'l-külliye vüzerânun şürûrından ve pâdişâh-i kişver-güşânun 'adem-i şu'ûrından olub bevâ'is-i ihtilâl olan dâd-îstâd-i fazâhat-me'âl 'alâ tarîki'l-îcâz ve'l-icmâl tahrîr olunmak münâsib görüldi ve bu risâleye nâm-i güzîn Nushatü's-Selâtîn ta'yîn olunub ibtidâsında bir mukaddime ve intihâsında bir hâtime ile dört bâbınun tafsîline mübâşeret olundi."* (*Nasîhatu's-Selâtîn,* v.21a) Müellif, bundan sonra yukarda zikrettiği bozukluklara yol açan sebepleri izah etmek üzere bâblara geçiyor.

Birinci Bâb: Bu bâbda sultanlara gerekli olan işler zikredilmektedir. Müellif, bu bâbı "Lâzime" adı verdiği on yedi bölüme ayırmıştır.[23]

Birinci lâzime: Padişah, kendisini reâyâya sevdirmelidir.(v.24b-25a)

23 Bu bölüm hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sadettin Eğri, "Âlî Bey'den Sultanlara Nasihat ve Hükümdarlarda Olması Gereken Özellikler" *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 12, Bursa 2007, s.95-109.

İkinci lâzime: Padişah, sözü sohbeti düzgün bir musâhib edinmelidir.(v.26a-31a)

Üçüncü lâzime: Padişah, kendisinin ve atalarının hizmetinde bulunan kimseleri görüp gözetmelidir.(v.31a-b)

Dördüncü lâzime: Padişah, dini-bütün casuslar vasıtasıyla halkının hallerini araştırmalı ve hâkimlerin durumunu öğrenmelidir.(v.31b-32b)

Beşinci lâzime: Padişah, köy ve kasabalardaki hâkimlerin doğru karar vermelerini sağlamalı, bazen hâkimlerin doğru karar vermesine engel olan tefeciler ve yerli nâibleri sürgün etmelidir.(v.32b-33a)

Altıncı lâzime: Padişah, divân katipleri ve yazıcılara dikkat etmeli, onları seçerken dürüst olanları seçmeye gayret etmelidir.(v.33a-35a)

Yedinci lâzime: Padişah, hâkimlerin seçiminde çok dikkatli davranmalı, vazifelendirilecek kişiler iyi araştırılmalıdır.(v.35a-38a)

Sekizinci lâzime: Padişah, himmetinin yüceliğini göstererek, beyler, beylerbeyi, sipah ve zeâmet erbabına hizmetlerinin karşılığını vermelidir.(v.38a-39a)

Dokuzuncu lâzime: Padişah, imaretler, dâru'ş-şifa ve medreseler gibi yerlerin imar ve tamirine dikkat etmelidir. (v.39a-b)

Onuncu lâzime: Padişahın sarayında yetişen kişiler, eğer bir vazife ile taşraya gönderilirlerse, bu kişiler çevrelerindeki kötü kimselerin tesiriyle bozulabilirler. Onun için hususî olarak yetiştirilen kimseler Mısır'a gönderilmelidirler. Çünkü oradaki çevre daha uygundur. Orada vazifelerini daha düzenli bir halde yapmaları mümkündür.(v.39b-41a)

On birinci lâzime: Vaaz ederken halt-ı kelam eden vâizler azledilmelidir.(v.41a-42a)

On ikinci lâzime: İstanbul, Edirne ve Bursa'ya çevre köy ve nahiyelerden gelip bu şehirlere yerleşen, vergiye tâbi olmayan seyyar satıcı gibi esnafın kazançlarından vergi alınması temin edilmelidir.(v.42b-44a)

On üçüncü lâzime: Padişah ve devlet ileri gelenleri cömert olmalıdırlar.(v.44a-45a)

On dördüncü lâzime: Devlet hazinesi israftan korunmalıdır.(v.45a-49a)

On beşinci lâzime: Başka ülkelerden gelen kimselere iyi davranılmalıdır.(v.49a-50a)

On altıncı lâzime: Mansıp erbabı, olur-olmaz bahaneler ile azl edilmemelidir.(v.50a-52a)

On yedinci lâzime: Kenar beylerbeylerinin malları kontrol edilmeli ve bu kişilerin devlet hazinesini zarara uğratmalarına müsaade edilmemelidir.(v.52a-b)

İkinci Bâb : Hilaf-ı kanun davranışlar neticesinde zuhur eden karışıklıklar anlatılarak bu durumu önleyecek tedbirler izah edilmektedir. Müellif, çözüm tekliflerini "tarîk" adı verdiği sekiz yol şeklinde sıralamaktadır.

Birinci tarîk: Şöhret ve mevki düşkünü idarecilerin toplumda meydana getirdikleri karışıklıklar engellenmelidir. (v.53a-57a)

İkinci tarîk: Vazife verilirken kayırıcılık yapılmamalı, gerekli şartları taşımayan kişilere vazife verilmemelidir. (v.57a-b)

Üçüncü tarîk: Bir beylerbeyine verilmesi gereken yerler iki beylerbeyine taksim edilmemelidir. (v.57b-62a)

Dördüncü tarîk: Ulemânın mevkileri zorla ellerinden alınmamalı ve bu mevkilere layık olmayan kimseler getirilmemelidir. (v.62a-66a)

Beşinci tarîk: Vezirlerin çocuklarına, babalarının vezareti süresince beylerbeylik verilmemelidir.(v.66a-b)

Altıncı tarîk: Sikkenin değer kaybetmesinin önüne geçilmelidir. (v.66b-69a)

Yedinci tarîk: Vezirlerin,emîrlerin ve beylerbeylerin yanında vazifeli kimselere tımar ve zeâmet verilmemelidir.(69a-70b)

Sekizinci tarîk: Askerlerin ve büyük tımar sahiplerinin zayıf düşmemeleri için tedbirler alınmalıdır.(v.70b-71b)

Üçüncü Bâb : Müellif bu bâbda,devrindeki birçok içtimaî, iktisadî ve siyasî bozulmadan bahsetmektedir.

Müellifin bu bâbda bahsettiği meselerden birisine misâl, imaretlerdeki yolsuzluklardır. Selatin-i izamın hayır niyetiyle yaptırdıkları ve imarına çok miktarda mal harcadıkları imaretlerin çok perişan bir halde olduğunu belirten müellif, *"Biri dahi havza-i diyâr-i İslâm'daki 'amâyir ahvâlidür ki, binâlarına emvâl-i nâ-mütenâhî harcanılub ve vazâyif-i kesîre ile niçe huddâm u nüzzâr ta'yin olunub bu cümlenün me'âli ta'âmınun ekl olunması iken vâridâtını mütevellîleri ekl etmeg ile yemekleri yenmeden kalmışdur ve fodulaları hâk-i siyâh rengine girüb meder sûretini bağlamışdur."* (*Nasîhatu's-Selâtîn,* v.89b-90a)şeklinde konuya giriş yaparak imaretlerdeki yolsuzlukları sıralamaktadır. Problemlerin çözümü hususunda da şu görüşü ileri sürmektedir:*"Fe-emmâ gâh u bî-gâh yoklanub sorulsa ve şorbâsı ve fodulası harem-i muhtereme getürdilüb görülse, cürmi zuhûr iden mütevellîyân-i evkâfun nizâm-i ahvâl-i enâm içün boyunları urulsa ya'lemullâh 'amâyirün ıslâhı ve müstahikkînün sürûr u inşirâhı mukarrer olub sâ'adetlü pâdişâha ecr-i cezîl ve sevâb-i cemîl husûli ânen fe-ânen müyesser olurdi."* (*Nasîhatu's-Selâtîn,* 91b)

Müellif, bu bâbda oğlan devşirmekle görevli memurların zulümlerinden, kadınların devlet yönetimine karışarak yaptıkları hileler ve daha birçok meseleden bahsetmektedir. (v.71b-110a)

Dördüncü Bâb: Mustafa Âlî, eserin bu bölümünde uğradığı haksızlıklardan bahsetmektedir. Ayrıca eserleri hakkında da bilgi vermektedir. 1578-1579 yıllarında gerçekleştirilen Trans-Kafkas seferinde Serdar Lala Mustafa Paşa'nın yanında münşîlik ile görevli olan Âlî, eserin bu bölümünde bu seferden de bahsetmektedir.[24] (v.110a-137b)

Hırslı ve iyi eğitimli biri olan Mustafa Âlî, kabiliyet, intisap ve genişleyen bürokrasinin ehemmiyetini kavrama yoluyla genç yaşta hızla ilerlemiştir.[25] Ancak sürekli engellemelerle karşılaşan Âlî, bir türlü istediği makamı elde edememiştir. Müellif, yazdığı eserlerinin çoğunda, karşılaş-

24 Geniş Bilgi İçin Bkz., H. Mustafa Eravcı, "Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nushatü's-Selâtinde 1578-79 Trans-Kafkas Seferine Dair Eleştirileri ve Bunların Tarihi Önemi" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c.III, say.I,*Afyon 2001, s. 31-40.

25 Fleischer, s. 65.

tığı meşakkatlerden ve menhus talihinden bahsetmektedir.[26] Mustafa Âlî, *Nasîhatu's-Selâtîn*'de de devrinin ictimaî, siyasî, iktisadî ve sâir problemleri ve bunların çözümü noktasındaki fikirlerini dile getirdikten sonra kendi şahsî sıkıntılarını da dile getirmeyi ihmal etmemektedir.

Aslında müellif, ferdî sıkıntı ve şikayetlerinden hareketle dönemin müesseselerinde ve toplum düzenindeki bozulmaları dile getirmiş olmaktadır. Mustafa Âlî, kendisine yapılan haksızlıkları anlattığı bu bölümde öncelikle, yazdıklarında kimsenin töhmet altında bırakılmadığını ve hilaf-ı vâki beyanlara katiyyen yer verilmediğini belirtmektedir. Müellifin sıkıntılarını ifade ettiği bölümden bir pasaj şöyle: *"Her çendki mir'ât-i tâbnâk-i felekden vefâ sûretine müterakkıb oldum ve her âyine ki âyine-i makâsıd u âmâlimden çehre-i behre vu merâm seyrine müterattib oldum, zâhir-i kazâda sûret-i renc u belâ ve hafâ-i perde-i cefâda yüz dürlü derd u anâ yüz gösterdükden mâ-'adâ her zamân safahât-i âmâlümi gonca tomarı gibi harharla matvî vu ferâhem ve levhât-i vâridât-i bî-me'âlimi gül-i hândân mesâbesinde dirheme degmez bir zer içün dirhem u ham der-ham müşâhede eyledüm."* (*Nasîhatu's-Selâtîn*,108b)

Mustafa Âlî, karşılaştığı problemlerden ve yaşadığı sıkıntılardan o kadar muzdariptir ki bu durumunu bir beyitle şöyle dile getirmektedir:

"Derd çok kangı birini diyeyin
Dile gelmez ğamum ne söyleyeyin" (*Nasîhatu's-Selâtîn*,108b)

Hâtime: Gelibolulu, eserin bu bölümünde birçok faydalı nasîhatte bulunmakta ve âdâb-ı muâşerete dair bilgiler vermektedir. Müellif, eserin hâtimesini on fasla ayırmıştır.

Birinci fasıl: Padişah ve sâir ekâbir ile görüşmelerde dikkat edilmesi gereken hususlara dairdir.(v.141b-148b)

İkinci fasıl: Bütün insanlara her zaman hüsn-i muamelede bulunmak gerekir. (v.148b-149b)

Üçüncü fasıl: Hizmetkarlara karşı hoşgörülü olunmalıdır.(v.149b-151a)

26 İbnülemîn, s.105-106.

Dördüncü fasıl: Aile efradı, mülk ve gelirlerle ilgilenilmelidir. (v.151a-152a)

Beşinci fasıl: Yeme ve içme âdâbı ile ilgili nasîhatler. (v.152a-b)

Altıncı fasıl: Yatak, elbise ve binekler konusunda aşırıya gidip israfa düşmemek gerekir.(v.152b-153b)

Yedinci fasıl: Gösteriş için çok fazla sayıda at ve hayvan beslemenin sakıncaları anlatılmaktadır.(v.153b-154a)

Sekizinci fasıl: Kişinin gösterişte bulunarak fazilet ve hünerlerini zikretmesinin sakıncaları zikredilmektedir. (v.154a-155a)

Dokuzuncu fasıl: İlâ-yı kelimetullâh için cihad ve gazâda bulunmak gerekir.(v.155a-156a)

Onuncu fasıl: İbadet ve tâat ile meşgul olmak gerekir. (v.156a-b)

Tezyîl: Müellif eserin bu kısmında, kendisi hakkında yapılan birtakım suçlamalara karşı müdafaada bulunmaktadır.(v.157a-161a)

Teznîb: Müellif burada, *Nasîhatu's-Selâtîn*'in hususiyetlerini ve ne kadar büyük bir değere sahip olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. (161a-162b)

Sonuç

Gelibolulu *Nasîhatu's-Selâtîn*'de, tımar sisteminin çözülmesi, toplumdaki israf, ilim adamlarının rüşvet ile makam elde etmeleri, ilmî makamlara liyakat sahibi olmayan kişilerin atanması, hizipçilik, kayırıcılık ve devlet sistemindeki haksız uygulamalar gibi içtimaî problemleri ele almakta, geçmişteki uygulamalar ile kendi çağındaki uygulamaları mukayese ederek problemlerin boyutunu izah etmeye çalışmaktadır.

Bilhassa yaşadığı dönemi tarihçi, devlet adamı ve sanatkâr kimliği ile gözlemleyen ve tahlil eden usta tarihçinin bu eseri, idarî, malî, içtimaî ve ahlâkî ikazlarla doludur. Eserde liyakat, dürüstlük, adalet ve basiret gibi müspet hususiyetlere dikkat çekilirken rüşvet, malî disiplinin

bozulması ve ahlâksızlık gibi sosyal vakalar bilhassa vurgulanır. Hemen hemen her devrin toplumsal hastalıkları başında yer alan rüşvet konusunda müellif, bu işi yapan devlet memurlarının görevlerinden uzaklaştırılmaları ve sürgün edilmeleri gerektiğini ifade etmektedir.

Müellif, günümüz ekonomilerinin en önemli problemlerinin başında yer alan 'kayıt dışı ekonomi' ile ilgili de önemli tespitlerde bulunmaktadır. Çok boyutlu bir problem olan kayıt dışı ekonomi ile ilgili olarak o dönem için faydalı olacak çözümler sunan Gelibolulu, İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük şehirlere çevre köy ve nahiyelerden gelip yerleşen ve buralarda seyyar satıcılık yaparak büyük kazançlar elde eden esnaftan vergi alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Mustafa Âlî, eserde teşrifat ve âdâb-ı muâşerete dair bilgiler vererek birçok âdâb-ı muâşeret kaidesini de zikretmektedir.

Gelibolulu ayrıca eserde, kendi ferdî sıkıntılarından da bahsetmektedir. Müellif, ferdî sıkıntı ve şikâyetlerinden hareketle devrin müesseselerinde ve toplum düzenindeki bozulmaları dile getirmektedir.

Mustafa Âlî, yukarda zikrettiğimiz bunca sıkıntı ve bozuklukların ana sebebinin "kanûn-ı kadîm"e riayetsizlik olduğunu ve çözümünün de yine "kanûn-ı kadîm"e riâyetle olacağını vurgulamaktadır.

Eserde dile getirilen bu sorunlar ve çözümleri sadece Osmanlı Devleti'ne has değil, başka birçok devlet için de söz konusudur. Mustafa Âlî'nin ileri sürmüş olduğu çözümler kanâatimizce Osmanlı Devleti'nin varislerinden biri olan Türkiye Cumhuriyeti için dikkate alınması gereken tavsiyelerdir. Bu tür eserler, devlet yönetimindeki tecrübe ve müktesebatın aktarımında mühim bir vazife îfâ etmektedirler. Bu sebeple, bu tarz eserler çok ciddi bir şekilde incelenmeyi ve bunlardan istifadeyi gerekli kılmaktadır.

Kaynakça

ATSIZ, Nihal, *Âlî Bibliyografyası*, İstanbul 1968.

BAYSUN, M. Câvid, "Müverrih Âlî'nin Mevâ'idü'n-Nefâ'is fi Kavâ'idi'l-Mecâlis'i Hakkında", *Tarih Dergisi*, 1-2,İstanbul 1950, s. 389-400.

EĞRİ, Sadettin, "Âlî Bey'den Sultanlara Nasihat ve Hükümdarlarda Olması Gereken Özellikler", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 12, Bursa 2007, s.95-109.

ERAVCI, H. Mustafa, "Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nushatü's-Selâtinde 1578-79 Trans-Kafkas Seferine Dair Eleştirileri ve Bunların Tarihi Önemi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.III, say.I,Afyon 2001, s. 31-40.

FLEİSCHER, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âlî : Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı* (çev. Ayla Ortaç) İstanbul 1996.

GELİBOLULU, Mustafa Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân*, neşr. İbnülemin Mahmud Kemâl, İstanbul 1926.

GELİBOLULU, *Mustafa Âlî,Nasîhatu's-Selâtîn,* Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa,311.

GÖKYAY, Orhan Şaik, "Nasîhatu's-Selâtîn" *Tarih ve Toplum*, sayı 20, İstanbul 1985, s.62-68.

İSEN, Mustafa, *Gelibolulu Mustafa Âlî*, Ankara 1988.

KARATAY, Fehmi Edhem , *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Kataloğu*, İstanbul 1961.

KINALIZÂDE, Hasan Çelebi , *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, haz. İbrahim Kutluk, Ankara 1989.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Âlî Mustafa Efendi (Hayatı)", *DİA*, c.II, İstanbul 1989.

ÖZ, Mehmet, "Gelenekçi Islahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti", *Türk Yurdu*-Türk Düşünce Hayatı Özel Sayısı-, İstanbul, 1991, sy. 44,s. 49-52.

SÜSSHEİM, K., "Âli" *İA*, c.I, İstanbul 1993.

ŞEKER, Mehmet, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâ'idü'n-Nefâ'is Fi-Kavâ'idi'l-Mecâlis Adlı Eserin Tahlîli*, Ankara 1997.

TİETZE, Andreas, *Mustafa Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, I-II, Wien 1979-1982.

YILMAZ,Coşkun, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, sayı 2, İstanbul 2003, s.299-338.

YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*, Ankara 1981.